

SANAT ve İDEOLOJİ

Tülay Toprak*

1.İdeoloji

İdeoloji kavramı çok eski bir tarihe sahip değil. Raymond Williams, ideoloji kavramının ilk olarak 18. yüzyıl sonlarında Fransızca'da kullanıldığına dikkati çekerek ideolojinin:”düşünceler bilimi, toplumsal bilinç, devrimci düşünce, gerçekliğin tanımlanması, doğru düşünme, yanlış bilinç, maddi üretimin sonucu olan düşünce, sınıf bilinci ve her çeşit inanç sistemi”¹ anlamlarında kullanıldığını belirtiyor. Tanımlardan da anlaşılacağı gibi ideoloji kavramı farklı anlamlarda kullanılmakta ve iki zıt anlamı içinde barındırmaktadır. Williams'a göre, ideoloji kavram olarak ortaya çıktığından bu yana olumlu ve olumsuz anlamlarda kullanılmıştır. Günümüzde yaygın olarak “yanlış bilinç” anlamında kullanılmaktadır ve bu yaklaşım daha doğrudur. Çünkü...”bilinçli insanlar deneyimlerine güvenirler ya da bir felsefeye sahiptirler. Ahmak insanlar ise ideolojiye başvururlar.”²

İdeoloji kavramının Alman nesnel idealizmiyle bağlantıları dikkati çekiyor. Hegel'in baş unsuru, insanın soyut özü sayması ve ideyi merkeze alması ideoloji kavramının adlandırılmasına ilişkin tartışmaları hızlandırmış olabilir.

*A.Ü.E.B.F. Güzel Sanatlar Eğitim Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹Raymond Williams “Ideology” in his Keywords; A Vocabulary of Culture and Society (New York: Oxford University Press, 1976), s.130

²Aynı s. 130

alması ideoloji kavramının adlandırılmasına ilişkin tartışmaları hızlandırmış olabilir.

Marx'ta farklı ideoloji yaklaşımları görmek mümkündür. Bunlardan ilki, ideolojinin “yanlış bilinç” olarak adlandırılmasıdır. Marx ve Engels için, her çeşit ideoloji bir camera obscura'nın başaşağı göstermesi gibi, İnsanlar arası ilişkilerin başaşağı gelmesinden ibarettir.

“Bilinçten hareket etmek yerine canlı ve gerçek bireylerden hareket etmek gerekir.”³ Marx'ın yaptığı idealist yaklaşıma karşı çıkmaktır. Toplumsal yaşamı bilinçten türeten filozofu ideolojik düşünceye saplanmış görür, böyle bir filozof gölgeleri gerçek olarak değerlendiren ve yanlış bilincini doğru sayan insandır. Buradaki karşılık “bilimle ideoloji” doğru bilinçle yanlış bilinç” arasındadır.

İkincisi fetişizm*** kavramını merkeze alan anlayıştır. Marx'a göre fetişizm, kapitalist üretim tarzının bir niteliğidir. “Kapitalist toplumların özneleri, kendilerini gerçek durumlarıyla algılayamazlar, dolayısıyla kendi görüşleri de olamaz” görüşünden hareket edilmektedir. İdeoloji yine yanlış bilinç olarak yorumlanmıştır.

Üçüncü olarak Marx'ta ideoloji, insanların kendi tarihlerini bilicli olarak yapmalarına aracı olan ortamdır. Bu görüşe göre

Bir öznenin üretim sürecinde sahip olduğu konum zorunlu olarak onun bu süreci algılayışını belirler. Böylece kapitalist toplumda iki sınıf vardır. Kapitalist sınıf ve üretim araçlarından koparılmış işgücünü kapitalistlere satan proletarya. Bu sınıfların öznelerinin üretim süreci içindeki yerleri, onların hem çıkarlarını hem de bilinçlerini etkiler. Gerçekliğin bizzat kendisi yani üretim süreci, belli bir ajanın yerini ve bununla birlikte sınıf ideolojisinin içeriğini üreten bu gerçekliğin yaşayışını

³K.Mark F.Engels Alman ideolojisi s.23 Taban Yayınları, İstanbul ,1976

**Fetişizm konusu ayrıntılı olarak Kapital'in ilk cildinin dördüncü bölümünde tartışılmıştır.

Burada egemen olan düşünce, insan davranışının sınıf çıkarlarıyla belirlenmesidir. Bilinç biçimleri ya doğru bilinçler olarak çalışır ya da yansılama olarak çakışmazlar.

Bir ideoloji teorisi oluşturmaya çalışan Lukacs* da ideoloji kavramını "yanlış bilinç" olarak adlandıranlar arasındadır. Lukacs'ta ideoloji, "insanların gözünün önünde asılı duran ve dünyayı gerçekte olduğu gibi göstermeden insanları aldatan bir örtüdür".

Lenin, Marksist literatürde ideolojiyi ilk kez olumlayan bir düşünür olarak göze çarpıyor. "Ne Yapmalı" adlı yapıtında, işçi sınıfına bilincin dışarıdan taşınmasını vurgularken, bir anlamda Marx'ın revizyonunu da yapmaktadır. Lenin için tek seçim "burjuva ideolojisi" ve "Sosyalist ideoloji" arasındadır. İşçi sınıfı hareketinin kendiliğinden gelişmesi, onu "burjuva ideolojisine" boyun eğmeye götürebilir. Çünkü burjuva ideolojisinin kökleri çok daha derindedir ve emrinde çok fazla yayılma aracı bulunmaktadır.

İdeolojiyi "yanlış bilinç" olarak anan Marx ve ardıllarında görülen temel nokta; ideoloji ve bilinç sorununu açıklarken, ekonomik temel ve üst yapı eğretilmesi içinde çalışmış olmalıdır.

Aynı eğretilmeyi temel almakla birlikte, bunu aşmaya çalışan Althusser ise, ideoloji kavramının "doğru" ya da "yanlış" bilinç olarak tartışılmasının anlamsız olduğunu söylemektedir. "ideoloji, bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla aralarındaki hayali ilişkilerin bir tasarımıdır."⁵ Ancak "ideoloji oluşturur gibi görünen "tasarım" ya da "fikirler" maddi gerçekliğin ters yüzü bir yansıması değil, maddi olarak üremiş düşüncelerdir.⁶

⁴Adlam ve Diğerleri, İdeoloji ve İnsan ve Özne, Edebiyat ve Eleştiri, 3.4 (1990 s.99,)

*Georg Luckas'ın "Tarih ve Sınıf Bilinci" (History and Class Consciousness, 1971 adlı yapıtı, bir marksist tarafından bir ideoloji teorisi üretmek için yapılan ilk çabalar arasındadır.

⁵Louis Althusser, İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 51

⁶Aynı, s. 55

düşüncelerdir.⁶

Althusser'e göre, toplumsal formasyon üç düzey ya da pratikten meydana gelir (ekonomik, politik ve toplumsal düzeyler):

Bir toplumsal düzey bir pratiğe bağlıdır. Ekonomik düzey de doğal toplumsal ilişkiler içinde dönüştürülür, ekonomik pratiği tanımlayan budur; politik pratikle söz konusu ilişkiler, söz konusu toplumsal ilişkilere dönüştürülür (politik pratik bu dönüştürmeyle tamamlanır); İdeolojik pratikte veya düzeyde olan ise insanın kendi hayatıyla ilişkisi demek olan ideoloji tasarımlara dönüştürülür.⁷

Burada herhangi bir üretim tarzında toplumsal formasyonun düzeylerinden hangisinin egemen konumu işgal edeceğini ekonomik düzey belirlemekle birlikte, üç düzey birbirinden göreceli olarak özerktirler. İdeoloji de ekonomik pratikle belirlenen ama kendi belirleyici etkisi olan maddi bir pratiktir.

Althusser'de üstyapı, baskıcı devlet aygıtları (Devlet, Hükümet, Ordu, Polis, vb.) ve baskın olarak ideolojiyle işgören "ideolojik devlet aygıtları" (Din, Aile, Eğitim, Kitle iletişim Araçları vb.) olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Baskıcı devlet aygıtları, kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretimine katkıda bulunan ideolojik devlet aygıtlarının eylemi için gerekli ortamı sağlar. Her verili toplumsal formasyonda, ideolojik devlet aygıtı önemli bir rol oynar ve insanlar kendilerini önceden belirlenmiş ilişkiler içinde bulurlar. Belirleyici değil, belirlenendirler. Böylece ideoloji, insanlara özneler olarak hitap eden, bir başka değişle seslenen söylem iş görür.

Althusser'in değerlendirmesi dikkate alınacak olursa;

"1.Bir pratik, bir ideolojinin aracılığıyla ve bir ideoloji içinde vardır ancak.

⁶Aynı, s. 55

⁷Althusser, Ön. Ver. s.9

Coward ve Ellis, ideolojinin yanlış bilinç olmadığını Althusser'e dayanarak açıklıyorlar. "İnsanlar kendi aralarındaki ilişkiyi varoluş koşullarını üreten ideolojiye göre yaşadıkları için bu hiç de yanlış değildir."⁹ Yani ideoloji yanlış olanın değil varolanın kavranmasının bilincidir. Burada ideolojinin yanlış değil, yanlışlanabilir bir olgu olarak dikkate alındığı görülmektedir.

İdeoloji egemen fikirlerin toplamı değildir. Sadece mal mülk olarak sahiplenmiş fikirler de değildir. İdeoloji, bir toplumda bireylerin egemen fikirlerle gerçeklikle, temsil sistemleriyle kurdukları ilişkilerde aranmalıdır. Tıpkı dil ve bilinçaltı nasıl insanla birlikte varoldu ve yaşayacaksa, ideoloji de ebedi olarak yaşayacaktır.

İnsanların ilk ideolojik oluşumu belirli bir toplumda, belirli ailelerin içine doğmalarıyla başlar. Böylece ideolojiler, insanları doğdukları andan itibaren toplumsal ve doğal dünyaların bilinçli üyeleri haline getirmeye çalışırlar.

Bu süreçte insan, dünyanın bir üyesi olmanın anlamını (yaşam, acı çekme, ölüm vb. konuların anlamı üzerine söylemler; mitolojiler, dinler ve laik ahlaki söylemler); hangi toplumsal dünyaların üyesi olduğunu ve bu dünyaların özelliklerini (Aile, köy, devlet, Ulus, toplumsal sınıf vb. dünyaların üyesi olmaya ilişkin söylemler); varoluşsal dünyadaki konumunu (bireysellik, cinsiyet, yaş ve yaşlanmayla ilgili öznel biçimleri; bir kimse için başkalarından farklı olarak kim olduğunu; onun için neyin iyi, neyin olanaklı olduğunu anlatan söylemler) öğrenir.

İnsanların neredeyse doğduğu andan itibaren oluşumu başladığına göre, önce bir ana - baba kuşağı çocuğu, kendi öznellik biçimine göre şekillendirmeye çalışacaktır. Ardından okul, ardından öznenin içinde bulunduğu tüm ilişkiler bütünü ve sistemler sürekli olarak onu şekillendirecektir. Bu yandan toplumsal sınıf, cinsiyet, milliyet, din, coğrafi bölge, kültürel donanım, eğitim düzeyi vb. etmenlerce belirlenen özel ideoloji ortaya çıkacak, öte yandan egemen toplumsal ilişkiler yoluyla

⁸ Althusser, Ön. ver. s.60

⁹ R.Coward, J.Ellis, Dil ve Madencilik, s. 145 İletişim Yayınları İstanbul, 14985

bölge, kültürel donanım, eğitim düzeyi vb. etmenlerce belirlenen özel ideoloji ortaya çıkacak, öte yandan egemen toplumsal ilişkiler yoluyla genel ideoloji oluşacaktır.

İnsan yaşamında ideolojinin temelde, insanların planlanmış, anlamlı bir dünyada eylemleri başlatıcı, bilinçli düşünen, aktif bireyler olarak hayatlarını nasıl yaşayacaklarının ortaya çıkarılmasına ve düzenlemesine ilişkin bir görevi vardır.¹⁰ O halde ideolojiler, insanları sadece ve verili bir düzene uyumlu hale getirmezler aynı zamanda onları bilinçli toplumsal eylemleri için hazırlarlar.

Bir toplumda ideolojiler daima onaylamalar ve yasaklamalar yoluyla iş görür. Eğer seslenilen özne ideolojik söylemin dediklerine uyarsa bir sorun yoktur, burada, çift yönlü bir onaylama söz konusudur, (Bir ideolojiyi genel olma durumuna getiren, öznelere onay görmesi durumudur.) Buna karşılık özne ideolojik söylemin isteklerine karşı gelirse o zaman yasaklar başlamaktadır. (başarısızlık, yalnızlık, işsizlik, iflas, hapis, ölüm veya herhangi bir ceza). Böyle bir durumda kişisel ideoloji geliştirmek toplumun dışında olmayı ya da gelebilecek tüm yaptırımları göze almak demektir.

Bütün bu açıklamalardan sonra ideolojiyi tekrar tanımlamak gerekirse: "İdeoloji, insanların yaşamlarının, içinde yaşadıkları koşullarla ilintileme tarzlarını dile getiren düşüncelerden, değerlerden ve inançlardan oluşan görece tutarlı bir bütündür"¹¹.

Sürekli ve sonsuza değin geçerli doğrular olmayacağına göre tek ve tüm zamanlar için geçerli bir ideoloji de yoktur. İdeolojiler, insanlığın ve toplumların gelişim sürecine bağlı olarak değişir ve dönüşürler.

II. Sanat ve İdeoloji İlişkileri, Estetik İdeoloji

İnsanın kendini ve çevresini anlamlandırma çabasında çeşitli yönlerden edindiği bilgi biçimleri vardır. (Felsefe, Din, Etik, Sanat, Politika gibi). Bu alanlar başlangıçtan günümüze giderek birbirinden ayrıışan özerk

¹⁰Göran Therborn, İktidarın İdeolojinin İktidarı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989 s.21

¹¹Niicos Hadjinicolaou, Sanat Tarihi ve sınıf Mücadelesi, Kaynak Yayınları, İstanbul 1987, s. 130,131

sanatla politika, sanatla felsefe).

Bilim, felsefe, sanat, politika gibi alanların birbirlerinden özerk olmaları, birbirlerinden yalıtılmış olmaları değildir. Bu alanlar sürekli ilişki halindedirler ve ilişkiyi sağlayan ideolojidir.

İdeoloji kavramı, sadece alışılmış kavram ve deneyimleri değil, aynı zamanda entellektüel öğretileri, toplumun kurumlaşmış düşünce sistem ve söylemlerini ve toplumsal aktörlerin bilincini içermektedir. Bu bakış açısına göre insanın tüm etkinlikleri, ideoloji ağıyla kuşatılmıştır. Elbette tüm ideolojik biçimler bilim, sanat, felsefe, etik olmadıkları gibi bunların gördüğü işleri de görmezler. Ancak bilim, sanat, felsefe ve etik ideolojik biçimleştirmelerden doğar ve ideoloji olarak işlev görebilir.

Söz konusu etkinlik düzeylerinin ideoloji ağıyla kuşatılmış olmaları ve herbirisinin diğerleriyle kurduğu ilişkinin ideoloji boyutunda gerçekleştirdiğini düşünmek konuyu oldukça genişletecektir. Bu nedenle burada söz konusu edilecek olan sanat ve ideoloji ilişkileridir.

Kimi zaman sanat politikanın ve ideolojik aygıtların hizmetlerinde görülmüş ve kullanılan bir etkinliğe indirgenmiştir. Yararlılık ilkesi ön plana çıkarılmıştır. Kimi zaman da belki Kant'ın "esteteğin temel kategorilerinden birisi amaçsız amaçlılıktır" görüşü temel alınarak; toplumsal, siyasal ve törel kaygılar güdülmeyen, yapıtın içeriğine ve gerçekliğine değil, görünür kılınan formuna dikkat çekilmiştir.

Eğer sanat kullanılan bir etkinliğe indirgenmişse bu sanat pratiğin sonu mudur? Bu soruyu yanıtlamak çok güçtür. Çünkü sanatı politikanın ya da ideolojik aygıtların hizmetkârı olarak görmüş birçok anlayıştan büyük sanat yapıtları doğmuştur. Ya da bir sanat eseri salt görünen formuyla algılanabilir mi? Sanatın amacı sadece haz vermek ve güzel duyguları uyandırmak olabilir mi? Bu durumda evet demek yine güçtür. Sanatçı içinde yaşadığı dönemin ve toplumun koşullarından kendini soyutlayamaz. Yapıtında mutlaka içinde yaşadığı dönemin sorunlarından izler taşır ya da sanat alımlayıcısı yapıttan anlamlar, öğretici bir yan çıkarır.

O halde sanatın ideolojik yanı nedir? Ve ideoloji sanatsal üretime çıplak bir şekilde yerleşebilir mi?

O halde sanatın ideolojik yanı nedir? Ve ideoloji sanatsal üretime çıplak bir şekilde yerleşebilir mi?

Marcuse, sanatın ideolojik yanını şöyle vurguluyor. “Sanat, doğası gereği geçerli sosyal ilişkilere, sıradan bilince karşı bir rol üstlenir. Sanat daima köktencidir, karşı çıkar, kurulu düzeni alt üst eder, geleneksel düşünceyi ve sosyal ilişkileri aşar”¹²

Ernest Fischer ise iki tür ideolojik mücadele durumu tanımlıyor. “ideolojik mücadele sadece egemen sınıfın kendi ideolojisini topluma kabul ettirmesi veya sınıflar mücadelesi değildir. Bir başka mücadele durumu daha vardır ki, başat ideolojiye karşı doğru alanın tanınması mücadelesidir bu da bilim, felsefe ve sanat yoluyla gerçekleştirilir.”¹³ Fischer’de sanat, bilim ve felsefenin eşliğinde doğrunun depolanmasında kullanılan güçlü bir silah haline gelir.

“Sanat toplumdaki başat güçlere ve sıradan bilince karşı çıkan bir silahtır” görüşü daha sonra William Levi tarafından çürütülmüştür. Levi, 17. yüzyıl Alman resminde sosyal değerlerin ortaya çıkışını ve status quo’yu olumlayan etkileyici sanat yapıtlarını örnek göstererek, sanatın her zaman bu işlevi yüklenmediğini belirtmiştir. Sanat ne sürekli olarak değişikliği savunur, ne de kaçınılmaz bir şekilde karşı koyucu ve dönüştürücü elemanlar içerir”¹⁴

Sanatın ideolojik işlevi konusunda bir başka görüşe göre sanat, “gerçekliğin, doğruluğun bir güvencesidir” Bu görüş de Lionel Trilling tarafından reddedilmiştir. Trilling, sanatın her zaman doğruyu söylemediğini ileri sürmektedir.

Sanatın ideolojik yanına ilişkin bir diğer görüş “anlamli sanatsal dışavurumun, açık bir şekilde ve doğrudan din, mit veya toplumsal ideallerin rehberliğindeki düşünceleri yansıtması gerektiğidir. “Fakat sanat tarihi bu görüşü de çürütecek sayısız örneklerle doludur. J.S.Bach,

¹²Herbert Marcuse, The Aesthetic Dimension, Beacon Press, Boston 1978, s.ix

¹³Ernest Fischer, Art Against Ideology, George Braziller, New York, 1969, s.44

¹⁴Albert William Levi, The Poverty of the Avant Garde, Journal of Aesthetic Education 8, No:4 (ekim, 1974), s.6.

olmuştur. E.Gombrich, "Protestanlar kilisenin dış görünümündeki abartıya karşı çıkınca katoliklerin süslü, abartılı, neşeli Barok'a yöneldiğini"¹⁵ belirtiyor.

Sanat ve ideoloji üzerinde eleştirel yazın iki şeyi göstermektedir. Görüş-karşı görüş, örnek-karşı örnek.

Bütün bu örneklerden şöyle bir sonuç çıkarılabilir: sanat ürünü ideolojik etkide bulunsun diye üretilmez. Üretilbilir ama sanat ürünü olarak pozitif değerini yitirir. Çünkü sanat ürünü ideolojik açıdan kendisine misyoncu değerler yükledikçe, diğer algı düzeylerinde (sanatsal, felsefi, etik vb.) zayıflar. Ancak sanat ürününün ideolojik etkileri, sanatsal dolaşım ilişkilerinde yeniden oluşur ve ürün ideolojik algılar içinden de yeniden üretilir. Sanatsal değer, ürünün kullanım değerinde ortaya çıkar. Sanatsal kullanım değeri ise, sanat ürününün insan yaşamında katkı yapma ve entellektüel gereksinimleri giderme özelliğidir. Sanat, ürün alımlayıcısıyla birlikte ve ona bir "idea" sunuyorsa değerlidir. Ayrıca sanat yapıtları, çok katlı anlamlar öbeğinden oluştuğu için alımlayıcıyı farklı bir yeniden kurma çabasına sürükler. Sanat yapıtı oluşturduğu teoride kendine özgünlüğü kimliğini öylesine bağımsız bırakır ki sürekli ve hep yeniden yorumlanmasını gerçekleştirir. Tüm alımlayıcıları onu yeniden kurabilirler.

Burada birşey daha ortaya çıkmaktadır. "Sanatçının siyasal ya da toplumsal ideolojisi, yapıtlarından birinin ideolojisine mutlaka denk düşmez"¹⁶

O halde belirli dönemlerde sanatçıyı diğer sanatçılarla benzer biçimde olan tutuma yönelten etkenler nedir? Minyatürlerde av sahnelerinin, dağ ve ağaçların hep aynı şekilde resmedilmesi, kilise resimlerinde İsa'nın vaftiz için kalkan parmaklarının havada duruş biçimi, ya da antik Yunan ve Roma dönemi eserlerindeki bir örneklik nelerden kaynaklanmaktadır? Bu sorulardan beğeni ya da estetik açıdan güzel sayılan şeyin aslında ideolojik temalarla beslenen bir özellik olduğu ve bir sanat yapıtının ideolojisinden söz edilecekse, estetik ideolojiden söz

¹⁵E.Gombrich, Sanatın öyküsü, Remzi Kitabevi

¹⁶Hadjinicolaou, Ön. Ver., s.114.

sayılan şeyin aslında ideolojik temalarla beslenen bir özellik olduğu ve bir sanat yapıtının ideolojisinden söz edilecekse, estetik ideolojiden söz etmenin daha uygun olacağı sonucuna gidilebilir. Estetik ideoloji ise “biçem” de ifade edilir. Biçem, ne sanatçıya ne de sanat yapıtına aittir.

Biçem (Üslup), birçok sanat ürününün benzer biçimde yapılmasıdır. Biçim ise sanat ürününe özgü tekil formüldür; bu form sanat ürününün ürün olarak tamamlandığı andaki görünümüdür ve özden ayrı değildir.

Biçem, ideolojinin doğrudan doğruya yapılaşığı bir süreçtir.” Her biçem, bir gerçekliği, bir sınıfın kendine ilişkin bilinci ile dünya görünüşünün bir bileşimi olan tikel bir gerçekliği anıdır.”¹⁷ Buradan sanatçının kendi dışında varolan algılama biçimlerinin basit bir taşıyıcısı olduğu anlamı çıkmaz. Sanatçı basit bir edilgenlik düzenleminde değildir. Ürünün ideolojik etkileri geçerli bilinç tarzlarıyla ya uyuşur ya da çatışır. Sanatçı, içinde bulunduğu toplumsal sürecin genel kabul biçimlerini bildiği için buna uygun davranmış ve yapıtını ortaya koymuştur.

Politik iktidarın, sanat da dahil emrettiği şey boyun eğiş açısidir. Sanatçı, sınıflı toplumlarla birlikte sınıfsal ideoloji pratiklerinin içinde yer almıştır. Ancak sanatçı, emir kulu, isteneni üreten kişi değildir. Sanatçı ortak duyguyu sezebilen ve bunu beğendirebilen kişidir. Ortaçağda, mağaradan farksız evde yaşayan yoksulların, cennet gibi süslenmiş bir kilisenin devasa ölçüleri içinde kendilerini Tanrı'nın evinde saymanın politik açıdan sağladığı yarar ile sanatçı açısından sağladığı doyum aynı şey değildir. Sanatsal üretim, ideolojiyi bir biçem olarak yeniden üretmekle değerinden hiçbirşey yitirmemiştir. Barok, Gotik, Kübik vb. biçemler aslında ideoloji pratiklerinin, sanat biçemi halinde yeniden üretiminden doğmuşlardır ama nesnelleşmişler. Öyleyse bu biçemlere değil, onları oluşturan sınıfsal tarihlerine karşı olunabilir.

Sonuç olarak, sanatta ideoloji estetik biçimlerde ifadesini bulur.

¹⁷Heidjnicolaou, Ön. Ver. s. 138

KAYNAKÇA

Adlam ve diğçerleri, "İdeoloji, İnsan, Özne" **Edebiyat ve Eleştiri**, No:3-4, (1993).

Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991

Berger, John, **Sanat ve Devrim**, V Yayınları, Ankara 1987.

Coward, R.,Ellis, J., **Dil ve Maddecilik**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Eagleton, Terry, **Eleştiri ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Fischer, Ernst, **Art against İdeology**, George Broziller, New York, 1969.

Gombrich, E., **Sanatın Öyküsü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

Hadjinicolaou, Nicos, **Sanat Tarihi ve Sınıf Mücadelesi**, Kaynak Yayınları,İstanbul 1987.

Levi, A.William, The poverty of the Avant - Garde, "**Journal of Aesthetic Education**" 8, No: 4, (October 1974).

Marcuse, Herbert, **The Aesthetic Dimension**, Beacon Press, Boston 1978.

Marx, K., Engels, F., **Alman İdeolojisi**, Taban Yayınları, İstanbul 1976.

Oktay, Ahmet, **Sanat ve Siyaset**, Yön Yayınları, İstanbul.

Plehonov, G.V., **Sanat ve Toplumsal Hayat**, Sosyal Yayınları,

Plehonov, G.V., **Sanat ve Toplumsal Hayat**, Sosyal Yayınları, İstanbul 1987.

Therborn, Göran, **İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

Williams, Raymond, "İdeology," **in his Keywords: A Vocabulary of Culture and society**, Oxford University Press, New York 1976.